

Dr Boris Begović*

Dimić, Ljubodrag i Nikola Žutić. 2017. *Alojzije Stepinac – država, crkva, nadbiskup (1934–1941)*. Beograd: Filip Višnjić, 455.

Za neke je svetac, za neke – zločinac. Za jedne je junak pred komunističkim sudom, za druge – duhovni pokrovitelj ustaškog genocida nad Srbima. Za vrsne istoričare, poput Ljubodraga Dimića i Nikole Žutića, Alojzije Stepinac je istorijska ličnost i pojava koja, kako pišu, „mora biti objašnjena svojim vremenom“ (str. 7). Ali autori knjige već na samom njenom početku jasno stavljaju do znanja da je „Istorijsko, društveno, političko, versko i kulturno okruženje u kojem pojedinac ostavlja svoj istorijski trag uvek izazov, ali ono nije neizbežnost, nije sudbina, već samo nametnuta mogućnost koja se može prihvatiti ili, uz određenu cenu, odbaciti“ (str. 9). To je knjiga, pre svega, o okruženju u kojem je Alojzije Stepinac donosio odluke, ali i o tome kakav je on čovek bio i kakve je odluke taj čovek doneo. Stoga je i najveći broj poglavlja, od ukupno 17, posvećeno tom okruženju, sagledanom od početka XX veka, pa zaključno sa aprilom 1941. godine, sa formiranjem Nezavisne Države Hrvatske i donošenjem zloglasnih zakonskih odredaba, poput one za odbranu naroda i države. U ta, okruženju posvećena poglavlja, vešto su utkana ona o samom Alojziju Stepincu, o njegovoj mladosti, odrastanju, vaspitanju, vrednosnim sudovima i odlukama koje je donosio. Odlukama o činjenju i nečinjenju. Za koje je, zajedno sa onim kasnijima, ratnim i poratnim, na posleratnom suđenju odlučno rekao: „Moja savjest je čista.“

Okruženje u kome je Alojzije Stepinac donosio odluke počinje da se formira, kako navode autori, krajem XIX veka, u doba kada čak i najkonzervativnije evropske zemlje, poput Austrougarske monarhije, potresaju brojne, nikad ranije viđene promene: sekularizacija društva, prodor liberalizma, jačanje otpora tradiciji konzervativizma, uvođenje političkih sloboda i stidljivo uvođenje demokratije, osvajanje građanskih sloboda, poput slobode štampe, započinjanje javne debate o mnoštvu društvenih

* Autor je redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, *begovic@ius.bg.ac.rs*.

pitanja itd. Ukratko, sve je manja uloga crkve u društvu i, time, sve je manja moć koju poseduje. Na to je papa Leon XIII 1900. godinu proglasio za godinu koju će svi katolički narodi obeležiti manifestacijama odanosti veri. Hrvatski katolici su to znali da učine – leta te godine organizuju Prvi hrvatski katolički kongres. Taj kongres složno glasa i donosi rezolucije, koje nisu ništa drugo do programi klerikalizacije društva i obračuna sa brojnim pošastima njegove sekularizacije, poput „otrovnog duha bezvjerske štampe“. Autori skreću pažnju na to da vrhunac kongresa predstavlja govor Josipa Štadlera, biskupa vrhbosanskog, za koga nema dileme: „Mi smo Hrvati i katolici, i to hoćemo da budemo.“ Pojam hrvatstva se spaja sa rimokatoličkom crkvenom organizacijom – hrvatsko rodoljublje dobija jasnu versku, rimokatoličku dimenziju. Autori ukazuju na to da je rimokatolički klerikalizam tog vremena karakterisao „strah od liberalne države zasnovane na demokratskim načelima i sklone verskoj toleranciji,¹ neprihvatanje ideala o jedinstvu jugoslovenskih naroda, uočljiva netrpeljivost prema svemu novom... i izražena rezervisanost prema mogućnosti da [katolici] egzistiraju izvan granica katoličke države, a posebno u državi u kojoj postoji pravoslavna većina stanovništva“ (str. 26).

Program klerikalizacije hrvatskog društva vrlo se dobro, naglašavaju autori, uklapa u političke programe Eugena Kvaternika i Ante Starčevića, hrvatskih pravaša, koje na početku XX veka baštine Josip Frank i njegova Čista stranka prava. Njihovi politički programi se zasnivaju na ideji hrvatskog državnog prava, a to pravo se prostire svuda gde su Hrvati. Odatle sledi i konačni cilj takvog programa: „zahtev da bude formirana celovita Hrvatska u etničkim i državno-istorijskim granicama; da ta država bude etnički čista Hrvatska; da to bude rimokatolička Hrvatska“ (str. 39). Da ne bi bilo zabune: „Reka Drina bila je u tim planovima granična međa katoličkog Zapada i pravoslavnog Istoka“ (str. 40). Međutim, dok je Drina bila „državna“ granica, ona nije sputavala duhovno jugoslovenstvo Josipa Juraja Štrosmajera, koje se svodilo na nepokolebljivi misionarski rad sa ciljem preverivanja svih pravoslavnih južnih Slovena, uključujući i one istočno od Drine, u katolike.²

Oba ta programa, duhovni i svetovni, ubrzo su se, kako navode autori, suočila sa novim izazovom: jedinstvenom državom južnosloven-

¹ Odbojnost prema verskoj toleranciji hrvatskih katolika ne čudi, budući da je jasno iskazuje poglavar njihove crkve. Papa Pije X u pismu francuskom episkopatu 1910. godine navodi: „Samim tim što se uspostavlja sloboda svih vjera bez razlike, brka se istina sa zabludom i postavljaju se u isti red sa svetom i čistom nevjestom Kristovom (Rimokatolička crkva – prim. prikazivača) heretičke sekte (pravoslavne crkve – prim. prikazivača), pa čak i podla laž židovska“ (str. 26, fn. 32).

² Josip J. Štrosmajer u pismu iz 1886. godine upućenom papskom nunciju u Beču Serafinu Vanuteliju navodi: „Hrvati katolici [su] od Boga predodređeni da kao kvasac cjelokupno tijesto južnih Slovena prožmemo i malo po malo ga k svetom jedinstvu Katoličke crkve privedemo“ (str. 43, fn. 3).

skih naroda, i to sa pravoslavnim Srbinom kao monarhom. A ta nova država bila je izuzetno heterogena: etnički, konfesionalno, ekonomski, socijalno i politički, ne samo u pogledu političkih tradicija i opredeljenja, nego i u pogledu nasleđenih političkih institucija i načina na koji su se donosile političke odluke. Veoma brzo se uspostavila podela na Istok i na Zapad. Da li je to bila podela na zaostali, lenji i „bizantski“ Istok, u čijem društvenom, a naročito političkom životu dominiraju dvoličnost i verolomstvo, i moderni, marljivi i „europski“ Zapad, čijim javnim i političkim životom dominiraju iskreni i časni ljudi od reči? Ta podela je veoma draga hrvatskoj političkoj propagandi tog i ne samo tog vremena i jedan je od osnovnih nalaza hrvatske rodoljubive historiografije, čiji uticaj nije zanemarljiv u savremenoj srpskoj historiografiji. Nasuprot tome, autori argumentovano pokazuju da podela nije išla tom linijom. Naprotiv, jedna od osnovnih podela bila je ona između političkih ideja liberalne, sekularizovane i demokratske, verski tolerantne države, ideja zasnovanih, pre svega, na idejama francuskih prosvetitelja, ideja koje je zastupala većina srpske političke elite, s jedne strane, i ideja klerikalne, neliberalne države, države u kojoj ne samo da država i crkva nisu razdvojene nego su srasle, države u kojoj verska tolerancija nije poželjna već apsolutni primat treba da ima katoličanstvo i u kojoj će Rimokatolička crkva imati upliv u rešavanje svih onih svetovnih pitanja za koje je zainteresovana – vizija koju, doduše, nije podržavala baš celokupna hrvatska politička elita – s druge strane. Dvojna monarhija jeste propala, ali je njen klerikalni duh, očigledno, nastavio da živi.

Nije podela na sekularni Istok i klerikalni Zapad bila jedina podela u okviru dozlaboga heterogene države južnoslovenskih naroda. Međutim, ta je podela, pokazuju autori, izuzetno značajna za razumevanje tog vremena, konteksta u kome se Alojzije Stepinac uspeo do nadbiskupa zagrebačkog, do prvog čoveka Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj, i u kome je kao nadbiskup delovao, birajući između različitih puteva koji su mu stajali na raspolaganju. A to je vreme političkih, u dobroj meri ideoloških sukoba, a njihova osnova bila su, obrazlažu autori, neslaganja o položaju (katoličke) crkve u društvu, njenom uplivu u javni život, pre svega u oblasti prosvete i kulture, ali i neslaganja u pogledu osnovnih ustavnih rešenja, kao i razlika u shvatanju slobode vere i njene veze sa slobodom savesti. Dakle, kako navode autori, „pravu pojedinca da veruje u šta želi i da o Bogu misli šta hoće, čime je, po mišljenju klerikalaca, dopuštena laicizacija društva“ (str. 84). Autori detaljno razmatraju kako se u Vidovdanskom ustavu rešava položaj verskih zajednica i ocenjuju da su „Donošenje članova Ustava koji nisu odgovarali Rimokatoličkoj crkvi klerikalci tumačili kao nasrtaj pravoslavlja i liberalizma na katolicizam“ (str. 85).

To je vreme u kome deluje Katolička akcija, pokret koji je obnarodovao papa Pije XI krajem 1922. godine, a koji u Hrvatskoj na svojim plećima nosili „Hrvatski orlovski savez“ i organizacija „Križ“, čiji

su pripadnici sebe maštovito nazivali križarima, koji će, prema rečima hrvatskih biskupa, „u svom naletu pobedonosno kročiti ostvarenju velikih nacrtu nove, mlade i božije Hrvatske, u kojoj će imati reč samo Bog i Hrvati“ (str. 139). To je, takođe, vreme u kome se vode rovovske političke borbe povodom zakona o obrazovanju i njegovih rešenja koja se odnose na upliv crkve u prosvetne poslove. To i je vreme dugotrajnih, mučnih i, ispostavilo se, neuspešnih pregovora o sklapanju konkordata, kojem autoru posvećuju veliku pažnju, u kojima se, prema njihovom mišljenju, ispostavilo da nije politički izvodljivo da se u multikonfesionalnoj zajednici u kojoj postoje elementarne političke slobode jedna verska zajednica stavlja iznad svih drugih.

To je vreme u kojemu je Alojzije Stepinac donosio ključne odluke. I njegovo činjenje ili nečinjenje u tom vremenu odredilo ga je kao istorijsku ličnost i stvorilo osnovu za njegovo delanje u vremenima koja su tek sledila. Kakav je to bio čovek? Na osnovu činjenica koje su izneli autori, čitalac može zaključiti da je bio slab, neodlučan čovek, nevelike hrabrosti, a svakako bez ikakve harizme, bez elementarne sposobnosti komunikacije sa ljudima. Čovek koji je verni podanik i nemilosrdni nadređeni. Čovek vaspitan na jezuitskom kolegijumu Germanikumu, pa možda stoga neupitan u pogledu katoličke duhovne i moralne superiornosti, a time i neprijemčiv za svaku ideju verske tolerancije i slobode. Sasvim prirodno, kada smo mi uvek u pravu, a u pravu smo zato što smo superiorni, a superiorni smo zato što smo katolici, oni drugi su, ukoliko se ne slažu sa nama, uvek – grešni.

Možda se karakter Alojzija Stepinca najbolje može sagledati iz njegove kratke i izuzetno neuspešne karijera kao župnika. Kako pišu autori, imenovan je, 1932. godine, za župnika u Samoboru, ali ga župljani nisu prihvatili, pa tu dužnost nije dugo obavljao. Naredne godine se to u još izraženijem obliku ponovilo i župi Sv. Ivana Zeline, gde meštani nisu hteli da puste svog novog župnika u crkvu. Nisu pomogle ni Stepinčeve pretnje kanonskim kaznama župljanima, pa je ubrzo povučen sa tog mesta. Ništa od toga nije zaboravio i samo godinu dana kasnije, kada je već bio postavljen za nadbiskupa-koadjutora, posetio je tu župu da bi im rekao da im sve oprašta. Na tome se nije zadržao: „Ali iako opraštam sve, što je bilo, naglasujem posebice da sam tražio i da ću uvijek tražiti poslušnost poglavarima i neću dopustiti, da itko dira u crkvenu setgu [disciplinu – prim. prikazivača]“ (str. 161 –162). Upravo taj detalj uverljivo svedoči o Stepinčevom karakteru: osvetoljubiv, uskogrud i dvoličan mali čovek, koji snagom ličnog autoriteta nije uspeo da u bilo šta ubedi župljane, dolazi, pošto je postao nadbiskup-koadjutor, u tu malenu župu da se osveti i da im pokaže kolika je on postao vlast, da im nanovo pretili, sada sa nadbiskupskog položaja, a sve govoreći o praštanju.

Opravdano je, imajući sve to u vidu, postaviti pitanje: kako to da je Alojzije Stepinac uopšte postao nadbiskup? U katoličkim krugovima u Hrvatskoj još se tada, navode autori, govorilo da je isuviše mlad, da u svom poslu nije imao mnogo iskustva, a sudeći po župskim epizodama, ni pažnje vrednih rezultata. Kako to da je za admirala postavljen neko ko nije uspeo da komanduje ni malenim brodom? Odgovor treba potražiti u 1928. godini, u kojoj je, kako navode autori, započela realizacija ideje tadašnjeg, već ostarelog nadbiskupa zagrebačkog, Antuna Bauera, prvog čoveka Katoličke crkve u Hrvatskoj, da za života sebi izabere naslednika. A o nasledniku su se pitali Hrvatska biskupska konferencija, Vatikan, ali i svetovne vlasti u Beogradu, pre svih tadašnji jugoslovenski monarh. Dok je jedan kandidat odgovarao jednima, drugi su ga odbacivali i obrnuto – jedni su odbacivali kandidata koji je odgovarao drugima. Kompromis je postignut šest godina kasnije, i to tako što je nadbiskup-koadjutor postao čovek sa samo tri i po godine sveštenečkog rada – Alojzije Stepinac. Kako je to papskom nunciju obrazložio nadbiskup Bauer, onaj koji ga je predložio: „Evo, to vam je bijeli, neispisani list, tome ne može nitko ništa prigovoriti“ (str. 10).

Metafora neispisanog lista je prilično jasna. Uočavaju je autori, kada navode izveštaj iz tog vremena: „...čovjek kojega su jezuitski odgojitelji svarili i ispekli do maksimuma, a bez vlastite inicijative, bez ličnosti i bez svijesti ali s mnogo pripremnosti da bude svojim nadležnima slijepo pokoran, da povjereni posao povuče s velikim žarom fanatizma. Čovjek povrh toga s manjkavim znanjem, pa i onim teološkim. Upravo zato taj i takav čovjek treba trajno vođe, učitelje i mentore“ (str. 168).

Format tog „neispisanog“ lista, međutim, veoma je dobro određen. Određen je klerikalnim programom zasnovanim na odlukama Prvog hrvatskog katoličkog kongresa iz 1900. godine. Određen je programom Katoličke akcije i dostignućima svih organizacija koje su ga tako zdušno sprovodile. Određen je lagano modifikovanim i ponešto radikalizovanim devetnaestovekovnim političkim programima Kvaternika i Starčevića, zasnovanim na ideji hrvatskog državnog prava na svim područjima na kojima žive Hrvati, nezavisno od toga da li na njima žive i neki drugi narodi. I margine tog lista jasno su definisane. Stepinčevom uskogрудошću, verskom i ljudskom netolerancijom, njegovim fanatizmom i osvetoljubivoшću, pa makar prema nepokornim župljanima. A kakva je tek netolerancija prema pravoslavicima i Jevrejima.³

³ Primera radi, u svom dnevniku Alojzije Stepinac piše (12. oktobra 1936) da jugoslovenskom državom vlada „masonerija, odnosno Židovi, jer je masonerija njihovo oružje“, napominjući da „ni Jugoslavija neće imati mira dok se ne riješi ovog prokletog sjemena masonskog, koje se poput šišmiša skriva i iz busje udara Sv. crkvu katoličku najjače uporište naroda i domovine i moralnog poretka“ (str. 370). A o pravoslavlju piše da je „šizma [pravoslavlje – prim. prikazivača] najveće prokletstvo Evrope... Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja“ (str. 399).

I upravo ta kombinacija Bauerovog neispisanog lista i njegovog formata, doduše ni margine ne treba zaboraviti, navodi čitaoca na pomisao da je Alojzije Stepinac jednostavno samo šraf u jednom velikom, dobro podmazanom mehanizmu. Da je format tog lista program koji leti u režimu autopilota i da je za njegov uspešan dolazak na odredište, a to je nezavisna Hrvatska kao *civitas dei*, svejedno ko sedi na pilotskom mestu. Jedino je bitno da taj pilot nikako, zbog svoje savesti, ljudske širine, verske tolerancije ili milosrđa, ne isključi autopilot i preuzme kontrolu u svoje ruke. Oni koji su postavili Alojzija Stepinca na mesto nadbiskupa zagrebačkog od njega to nikako nisu očekivali. A on je potpuno opravdao njihova očekivanja. Naravno, metafora autopilota ne znači da je pilot tog zlokobnog aviona oslobođen odgovornosti. Ne samo da je svojom slabobudnom voljom seo na pilotsko mesto, nego mu nije palo na pamet da isključi taj kobni mehanizam.

Dva su uvida ključna za razumevanje ponašanja Alojzija Stepinca na mestu pilota. Jedan se zasniva na njegovom dnevničkom zapisu (17. januar 1940): „Najidealnije bi bilo da se Srbi vrate vjeri svojih otaca, to jest da prignu glave pred namjesnikom Hristom – Svetim Ocem“ (str. 358). Taj iskaz čitalac treba da posmatra u svetlosti teze da Srba nema zapadno od Drine, da su svi pravoslavni na tom području u stvari Hrvati, koji su, pod turskim pritiskom, prevođeni u pravoslavlje, što je dovelo do ulaska „Srpske pravoslavne crkve u hrvatski prostor“ (str. 328).⁴ Kada se ta teza stavi u kontekst geneze rasnih teorija na kojima se zasnivalo zakonodavstvo Nezavisne Države Hrvatske (Bartulin 2014; Mirković 2016, 45–74), onda se dâ zaključiti da je Alojzije Stepinac prihvatio zlokobnu podelu na Srbijance (rasni talog, po jednom od vodećih rasnih ideologa NDH), koji žive istočno od Drine, i ljude koji se privremeno nazivaju Srbi, a u stvari su turskom prisilom pokršteni Hrvati, koje samo treba vratiti u „vjeru njihovih otaca“. Na stranu uverljivost teze da su Osmanlije katolike preverivali u pravoslavlje, a ne u islam, bečka deventaestovekovna podela na Srbe i Srbijance, pri čemu postoji presek skupa, deluje kao benigna pošalica u odnosu na tu zlokobnu tezu, koja je i bila osnova za prisilno pokrštavanje Srba u NDH.

A zlokobnost te Stepinčeve teze samo se pojačava zapisom iz njegovog dnevnika unesenom u avgustu 1940. godine, na koji ukazuju autori: „Iz svega se vidi da se Srbi nisu ni za trenutak opametili i da će na koncu izgubiti sve... A radi svog nemorala i izopačenosti... drugo nisu ni zaslužili“ (str. 358). U toj belešci su jasni Stepinčevi svetonazori. Oni koji se razlikuju, oni koji imaju druge interes, oni koji misle drugojačije, oni kojima se s nama ne slažu – oni su nemoralni i izopačeni i stoga, naravno,

⁴ Autori se pozivaju na radove objavljene u *Katoličkom tjedniku* br. 10 od 8. marta 1938. Navedene teze su razrađene na skupu klerikalaca održanom 1939. godine na Sveučilištu u Zagrebu.

treba da izgube sve. Nema u Stepinčevom srcu milosrđa za one koji se sa njim i njegovima ne slažu.

Drugi uvid odnosi se na Stepinčeve javno izrečene reči – pozdravni govor princu Pavlu sredinom januara 1940. Godine, u kome je, kako navode autori, aluzijama doduše, istakao da je autoritet Katoličke crkve koja služi Bogu iznad svetovne vlasti i da svako preziranje „njegovih zapovedi, prelaženjem kompetencije i diranjem u tuđa prava, prava crkve ili prava naroda... znači za svakog nosioca vlasti sjeći vlastitu granu na kojoj se drži, rušiti mu temelj koji nosi vlastiti mu presto“ (str. 356). Autori, s pravom navode da je: „ovo bila [ne samo] uvreda kneza namesnika, već i omalovažavanje države... uzurpiranje prava da se u verski mešovitoj državi autoritarno govori u božje ime“ (str. 356). Zasnovano na tom uvidu autora, čitalac ne može da ne primeti šta je neminovni rezultat klerikalizma, ne samo katoličkog i ne samo u Hrvatskoj tog vremena: zahtev za političkim uticajem, za slobodom političkog odlučivanja, bez ikakve političke odgovornosti. Kada se politički dela, onda crkva nije iznad svetovne vlasti, nije iznad politike, već je duboko zaglibljena u nju, naravno „služeći Bogu“, ali kada se postavi pitanje polaganja računa i odgovornosti, onda je ona iznad politike – ona je božanska.

Knjiga se završava razmatranjima događaja iz aprila 1941. godine i Stepinčevog učestvovanja u njima. Zvaničnim susretom sa poglavnikom već osnovane Nezavisne Države Hrvatske 27. aprila te godine i dnevničkom beleškom u kojoj se navodi: „rekao je [poglavnik – prim. prikazivača] da neće biti tolerantan prema srpsko-pravoslavnoj crkvi, jer to za njega nije crkva nego politička organizacija“ (str. 406). A već dan kasnije nadbiskup zagrebački je, kako navode autori, poslanicom pozvao kler na „uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske“, naglasivši da „dobro poznaje vođstvo ustaškog pokreta“ (str. 408). Autori oporo konstatuju da to nije bilo iznenađenje. Nije ni čitaocu kome su u knjizi ponudili obilje dokaza o karakteru ličnosti Alojzija Stepinca i prirodi pokreta kome je pripadao, a u određenoj meri i rukovodio.

Knjiga Ljubodraga Dimića i Nikole Žutića pažnje je vredan istoriografski poduhvat. Pisana je jasnim, jezgrovitim stilom, zasnovana je na obilju primarnih i sekundarnih istorijskih izvora, a čitaocu nudi ne samo jasne, nedvosmislene i dobro obrazložene zaključke nego i obilje materijala za naknadna razmišljanja – o istorijskoj ličnosti Alojzija Stepinca i njegovom vremenu, ali i, generalno, o fenomenima netolerancije, isključivosti i beskrupuloznosti, na koje niko nema monopol. U vreme objavljivanja ove knjige još uvek nije izvesno da li će, za katolike blaženi, Alojzije Stepinac biti kanonizovan. Za one koji jednog dana budu donosili tu odluku nalazi ove knjige, dopadalo se to njima ili ne, biće nezaobilazni. Da im „savjest“ zaista bude čista!

LITERATURA (REFERENCES)

- Bartulin, Nevenko. 2014. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*. Leiden and Boston: Brill.
- Mirković, Zoran. 2016. Rasno zakonodavstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. 45–74 u *Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske*, ur. Boris Begović, Zoran Mirković. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.